

Landskaparna

Denna bok tillägnas Tore Artelius.

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR 11 I EN LÖPANDE SERIE.

POSTADRESS: KULTURMILJÖ HALLAND, BASTIONSGATAN 3, 302 43 HALMSTAD

TELEFON: 035-19 26 00, FAX: 035-19 26 26, E-POST: KANSLI@KULTURMILJOHALLAND.SE

REDAKTÖRER: ANDERS HÅKANSSON OCH CHRISTINA ROSÉN

ENGELSK SPRÅKGRANSKNING: ALAN CROZIER

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON, FOTO, SID 252: LENA TROEDSON

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

Innehåll

FÖRORD

Landskaparna – ett nätverk och en konferens	5
<i>Tore Artelius</i>	
Det förflutna var en annan plats	9
<i>Mattias Karlsson</i>	
Jordar – teknologi – aktörer	25
<i>Bertil Helgesson</i>	
Jakten på den försvunna trakten – vad jord och ord mände gömma	49
<i>Henrik Svensson</i>	
Den dolda dynamiken i en skifteskarta	73
<i>Ådel Vestbø-Franzén</i>	
Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland	97
<i>Katarina Eriksson, Gunvor Gustafsson och Stig Welinder</i>	
Fäbodvallar som förändring.	127
<i>Lars Jönsson</i>	
En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne	145
<i>Lena Beronius Jörpeland</i>	
Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv.	169
<i>Ulrika Rosendahl</i>	
Landskap i Nyland	183
<i>Johan Åstrand</i>	
Berget och staden – järnhantering och stadsgrundande i Jönköping	201
<i>Kathrine Stene</i>	
Utmärka – en “arena” for samfunnsutvikling i middelalder Massefangst av villrein og jernproduksjon i Øst-Norge	225
<i>Katalin Schmidt Sabo</i>	
”Är du en landskapare, lille vän?	245

Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland

* * *

Abstract: The Bollarp outlands in Vireda Parish: Everyday life, farming, and subsistence strategies on a 16th-century farm in northern Småland

The small colony of Bollarp was situated in the parish of Vireda in the Småland highlands and was inhabited between 1550 and 1620. This period is hardly recognized archaeologically when it comes to rural contexts. Excavations have been conducted for several seasons in cooperation between the County Museum, the local history society and the school in Vireda.

Three generations have lived in Bollarp, and the name of one of the latest inhabitants, Lars Jönsson, is known from historical sources. The excavated material shows that smith-work was carried out on a larger scale than solely for household use. The arable farmland is relatively small and it is likely that smith-work was one of the main sources of the household's income, together with animal farming. Women's labour is detected through spindle whorls and a large baking oven. Another aim of the excavation was to look for children's toys. Rounded small stones and debris from smith-work can be interpreted as toys.

Before the 16th century Bollarp probably was inhabited between c. 1200 and 1400. The cadastral term *utjord* indicates that a farm that was deserted during the agrarian crises was situated at Bollarp. In 1810 a cottage for a soldier and his family was built at Bollarp. The three demo-

graphic peaks in Swedish history can thus be detected in the Bollarp area. Excavations will continue in the years to follow.

* * *

Inledning

NÄR BEFOLKNINGEN ÅTER ökade efter den långvariga senmedeltida agrarkrisen skedde dels en återkolonisation av tidigare ödelagda gårdar, dels en nykolonisation. Mellan åren 1539 och 1600 har historikern Käthe Bååth kunnat påvisa en ökning av gårdetalet med 30 % i Norra Vedbo härad, Jönköpings län (Bååth 1983:155 ff). Gustav Vasas uppmaning till bönderna att tillåta upptagandet av nybyggen i utmarken var en av drivkrafterna, och efter ett antal år av skattefrihet under etableringsfasen kunde de nya gårdarna läggas under skatt till kronan (Myrdal 1999:221–226). Käthe Bååth anser att ca 27 % av alla nybyggen bestod av återkolonisation av medeltida utjordar (Bååth 1983:170) vilken kan tyckas vara en låg siffra med tanke på de fördelar som en återkolonisation bör ha medfört i form av redan röjda ytor, samt den näringsackumulation som bör ha skett i den övergivna inägomarken. Den övergripande trenden över riket var att befolkningen ökade mest i områden som tidigare varit glesbefolkade såsom Värmland och västra Dalarna där befolkningen steg med ca 1% per år mellan 1571 och 1699, men även i Småland var ökningen påtaglig med ca 0,5% per år (Myrdal 1999:221–226).

En av de nya gårdarna var Bollarp i Vireda socken, Norra Vedbo härad (fig. 1). Gården fanns från ca 1550 och fram till ca 1620 då den lades ner. Nerläggningen förefaller ha skett genom en ordnad flytt till en annan gård i byn Sättra, belägen i Linderås socken i samma härad. Ur rättshistoriska källor vet vi att den sista bonden i Bollarp hette Lars Jönsson. I ett vittnesmål som han avgav i samband med en äganderättslig tvist, anger han att hans far levte i Bollarp hela sitt liv. Lars Jönssons far bör alltså ha fötts i Bollarp. Tre generationer skymtas således i de skriftliga källorna från Bollarp: generation 1 som tar upp gården ca 1550, generation 2 som bor där hela sitt liv samt generation 3 som i vuxen ålder flyttar från gården under 1600-talets förra hälft och där åtminstone en, Lars Jönsson, fortfarande lever år 1658 då vittnesmålet inför häradstinget avges.

En rad slumpmässiga sammanhang gör att man vet mer om Bollarp än det

som framkommer i de historiska källorna. I samband med de ovan nämnda tvistigheterna upprättades år 1739–1740 en karta över ”uttjorden Bollarp”. I kartan, som omfattar ett 124 hektar stort område som vid tiden för karterandet används som ängs- och hagmark till byarna Släthult och Kieryd, markerade lantmätare Duker ”rudera efter hustomt med ugnsrör” samt något söder därom ”en kiälla eller brunnhål med någon murning omkring/.../ i bemalte äng, ses någon efterliknelse efter åkerlinda som till sin area ej kunnat utsättjas.” (E126–7:1. Vestbö-Franzén 2003a:187–210, 2003b:56–72) (fig. 2).

Beteckningen uttjord ledde till hypotesen att Bollarp var en medeltida gård som

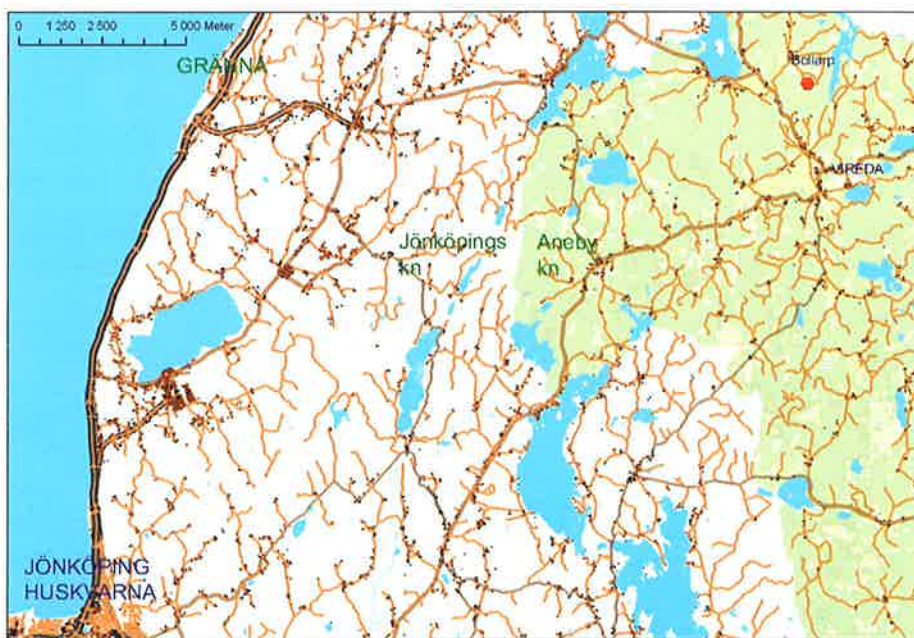

Fig. 1. Bollarp ligger på en av de högst belägna platserna i Aneby kommun, kring 300 m ö.h. Terrängen sluttar åt väster mot Vättern, vars yta ligger ca 90 m ö.h. Detta påverkar mikroklimatet i delar av Vireda socken. Byar och gårdar i västslutning och i höjdläge får en värmeeffekt av ångorna från Vättern tidigt på våren. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

Figure 1. Bollarp is at one of the highest locations in Aneby municipality, about 300 m a.s.l. The terrain slopes westwards towards Lake Vättern, the surface of which is about 90 m a.s.l. This affects the micro-climate in parts of Vireda Parish. Villages and farms on west slopes at high locations have a warming effect from the vapours from the lake in early spring. Image processing: Ådel V. Franzén.

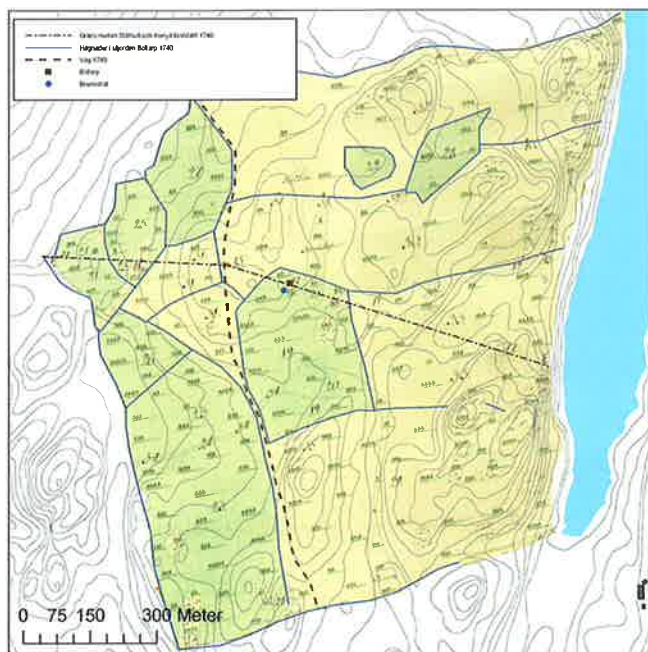

Fig. 2. Kartan över "utjorden Båhlarp" upprättades 1739–1740 i samband med de rättsliga tvisterna mellan byarna Kieryd och Slåthult om ägande- och nyttjanderätt till utjorden. Lantmätare Duker karterade in ett hävdad landskap med inhägnade ängar och beteshagar. Centralt i området antecknade han sina observationer kring den äldre bebyggelsen på platsen.

Figure 2. The map of "Bahlarp outland" was compiled in 1739–1740 in connection with legal disputes between the villages of Kieryd and Slåthult about the ownership and usufruct of the outlands. The surveyor Duker mapped a farmed landscape with fenced arable fields and pastures. At the centre of the area he noted his observations about early settlement here.

lagts öde i samband med den senmedeltida agrarkrisen (jfr Larsson 1970:24–46 samt Bååth 1983:56–65). För att ta reda på om så var fallet söktes medel från Bomanska stiftelsen till arkeologiska undersökningar som genomfördes 1995 och 1996 samt under 2008 och 2009.¹ En detaljkartering av området genomfördes 2000. Det kunde redan i början av utgrävningarna år 1995 konstateras att Bollarpshu-

1 Bomanska stiftelsen grundades av riksdagsmannen Rudolf Boman och hans hustru Anna med syfte att befrämja kulturhistorisk forskning i och kring Vireda socken. Generösa bidrag från stiftelsen har möjliggjort undersökningarna i Bollarp samt skrivandet av fyra artiklar (inklusive denna) kring dels Bollarp, dels kring de äldsta geometriska kartorna från Vireda socken (Vestbö-Franzén, 1998, 2003 a och b).

set inte var medeltida utan snarare från 1500-talet vilket gav upphov till helt nya frågeställningar och en insikt om att en hel del kunskap kunde vinnas genom att historiska källor excerperades.

Utgrävningarna i Bollarp har skett som ett samarbetsprojekt mellan Jönköpings läns museum, hembygdsförening och skola i Vireda samt med begränsade ekonomiska medel. Eftersom vi inte har kunnat arbeta med stora ytor har grävningarna än så länge koncentrerat sig på bostadshuset i Bollarp. Själva den arkeologiska undersökningen har således fått karaktär av titthålsgrävning där titthålet utgörs av de ca 100 kvadratmeter som har tagits upp kring själva bostadshuset samt ytterligare ca 12 kvadratmeter i den yta som började grävas under 2010 i samband med att en ny huskropp upptäcktes. Icke desto mindre har mycket kunskap vunnits om 1500-talsgården, inte minst genom fyndmaterialet samt karteringar, fosfatanalyser och makrofossilanalyser som har kompletterat grävningarna.

Bollarpsområdet 1550–1620

Vi vet från rättshistoriska källor² att området där Bollarp låg – ”uttjorden Båhlarp” – tillhörde byn Kieryd fram till 1600-talets början och att Bollarp troligen var en av de utjordar som antecknas utan namn under Kieryd i de kamerala jordeböckerna från 1500-talets mitt. Någon gång kring 1630 kom dock grannbyn Slåthult att intressera sig för området och kom att ta över hävden av Bollarpsområdet. Efter 1630 återfinns Bollarp som utjord med namn under Slåthult i jordeböckerna. Enligt de rättshistoriska källornas skrivning lurade slåthultsborna området från kierydsborna. Det rättsliga efterspelet kom att pågå i ca 150 år och slutade med att Bollarp delades i två hälfter, där en tillföll Slåthult och en Kieryd. Under den period som Slåthult hade hand om utjordsområdet hade det hävdats väl och bönderna i Slåthult lät uppföra flera kilometer med hägnader kring särhägnade ängar och beteshagar (fig. 2). Det är troligen en av orsakerna till att utjorden så länge fick ligga under Slåthult, trots att den på ting efter ting tilldöms Kieryd.

² Riksarkivet RA, kammararkivet: kammarkollegiets handlingar, 2 Pk Konv 132:1, Immisioner 1780–1782.

Förklaringen är att Kieryd inte hade hävdat eller använt utjorden, medan Slåthult kunde visa på en kontinuerlig hävd av området sedan ca 1630.

Det förefaller således som om området vid tiden för etablerandet av 1500-talsgården Bollarp var en markresurs som ingen gjorde några större anspråk på. Att uppföra ett nybygge här stötte troligen inte på problem vid 1500-talets mitt, och man hade inte heller några grannar tätt inpå sig. Bollarp låg omgivet av skog och bergsknallar men ändå inte helt avsides eftersom en av socknens vägar i nord-sydlig riktning passerade genom området. En tidigare gård bör ha funnits i området, vilket antyds av områdets utjordsstatus i de kamerala jordeböckerna, och det är troligt att brukarna i Bollarp odlat i ungefär samma område som den äldre gården och kanske återanvänt stenmaterial från en äldre gård vid uppförandet av de nya husen.

I ett vittnesförhör från 1658 berättar Lars Jönsson, den sista bonden i Bollarp, att slåthultsborna vid tiden för flytten ca 1620 inte brytt sig nämnvärt om utjorden (Vestbö-Franzén 2003a:200–205). Det är således inte troligt att man flyttat därifrån till följd av konflikter med Slåthult om hur marken skulle användas, utan att man gett sig iväg till Linderås socken och den större gården i Sättra frivilligt. En Lasse, tyvärr utan patronymikon, antecknas i Boskaps- och utsädeslängderna för Sättra i Linderås år 1620. Är detta Lars Jönsson måste flytten från Bollarp ha skett före 1620.

Bollarpsutgrävningarna 1995–2010

Det som började med identifikationen i fält av spismursröset från kartan som fastställdes 1740, utvecklades till ett samarbete mellan läns museet och Vireda hembygdsförening kring en arkeologisk utgrävning. År 1995 påbörjades det hela genom att ett mindre rutnät lades upp kring spismursröset för att fånga upp syllstensrader. Det gick inte att fastställa husets utbredning ovan mark, eftersom den steniga moränen omöjliggjorde identifikation av syllstensraden med jordsond. Skorstensstocken var helt nerrasad och stenpackningen täckte stora delar av husets bostadsdel.

År 2010 hade ca 100 kvadratmeter grävts och hela bostadshuset i Bollarp har nu undersökts, förutom en mindre del av spismursröset. En inre uppdelning kunde snart skönjas och det kan fastställas att husets grundplan överensstämmer med

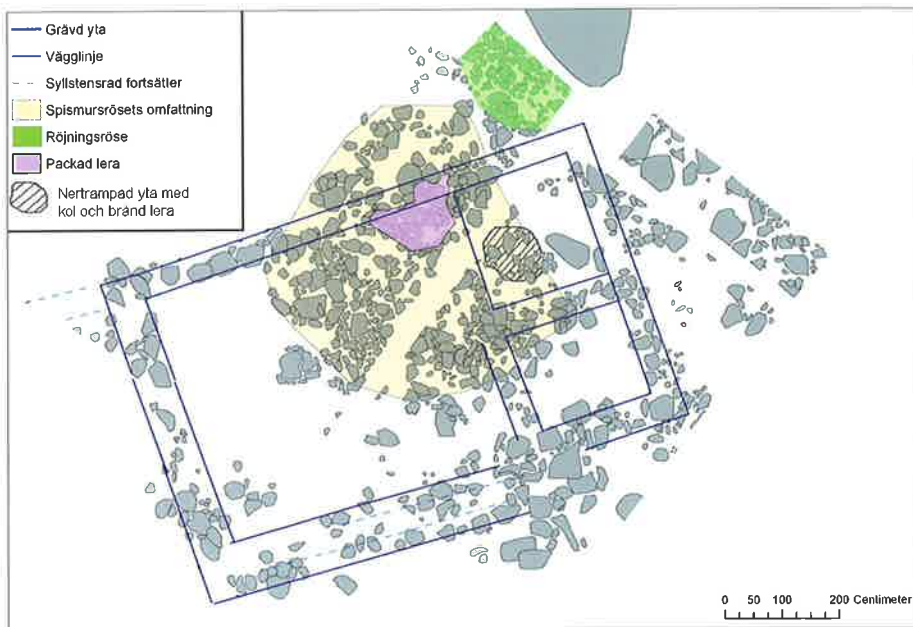

Fig. 3. På bilden syns första grävningssäsongens profilbank som ett "spökspår" rakt genom spismursröset. Sydväggen har antingen haft en bredare syll, eller en mindre svala för förvaring av redskap e.dyl. Avsaknaden av hörstenar i NO beror på att detta hörn, till följd av en mycket elakartad stubbe, inte har grävts ut. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

Figure 3. The picture shows the first excavation season's baulk as a "ghost trail" straight through the pile of stones that was once the baking oven. The south wall has either had a wider sill or a small projection for storing tools or the like. The absence of cornerstones in the north-east corner is due to an awkward tree stump which prevented excavation. Image processing: Adel V. Franzén.

den traditionella enkelstugan med kammare och kök som i Bollarpshusets fall låg i den östra änden av huset. Ingångspartiet markerades av ett antal tämligen stora, flacka hällar som sträcker sig från ingången och ca 2 meter åt sydsydväst.

Huset har yttermått 9 x 6 meter. I bostadsrummets nordöstra del fanns den öppna spisen med skorsten. Själva spiskonstruktionens totala yta har varit ca 7,3 m².

Syllstensraden i norr var mycket kraftigare markerad med halvmeterstora stora stenar på rad (fig. 4). Syllstensraden i husets sydvägg var däremot diffus och bestod av i snitt 0,3 meter stora stenar. Detta gällde även för den södra delen av östväggen. Möjligen har den kläna syllstensraden i söder kompenserats genom att man här har haft en extra syllstock längst ner.

Fig. 4. Nordväggen från väster och mot spismursröset. Skylten med texten Bolarp förfärdigades av markägaren Bengt Wagnström som också deltog i de första säsongernas grävningar. Foto: Adel V. Franzén

Figure 4. *The north wall from the west, looking towards collapsed baking oven. The sign saying Bolarp was made by the landowner Bengt Wagnstrom, who also took part in the first season's excavations. Photo: Adel V. Franzén.*

Syllstensraden i norr fortsätter ut från husväggen åt väster, men det är inte troligt att huset fortsätter åt detta håll med ytterligare rum. Fyndmaterialet koncentration till huskroppen är så påtaglig att man utifrån fyndens fördelning lätt kan skilja på ute och inne. Däremot bör denna stenrad utgöra en gräns mellan åkermark och tomt/kålgårdsmark eller liknande. Utanför husets ena kortvägg i väster hittades under grävningen 2010 flera minst två mindre stenrader som gick i vinkel ut från husväggen. Troligen har vi här indelningar till mindre odlingslotter för köksväxter.

Bollarpshusets sydvägg har antingen haft en svale med två svagt markerade syllstensrader med ca 0,5 meter mellanrum, eller också har denna vägg varit upp till en meter bred (fig. 3).

Inget tegel återfanns i huskonstruktionen. Däremot tillvaratogs drygt 12 kilo bränd lera och lerklining. Den brända leran kom framför allt från spis- och ugn-

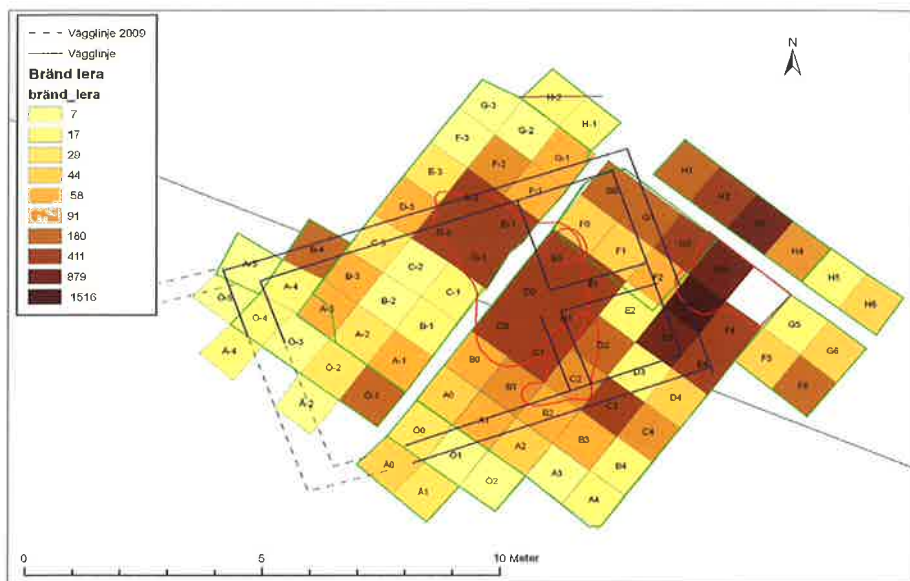

Fig. 5. Fördelningen av bränd lera per enmetersruta.

Figure 5. Distribution of burnt clay per metre square.

konstruktionen där man successivt ersatt lossnad lera som bränt och spruckit med ny lerklining. Dels återfanns den brända leran i och kring spisen och ugnen, dels i soptippen vid husets östra vägg som var välförsedd med orangebrun till orangecrosa bränd lera som deponerats som skräp (fig. 5). Det omfattande materialet av mer och mindre bränd lera innefattar också glättade, slammade och putsade fragment från spiskåpans yta. Enstaka bitar är fragment av rundade kanter, eventuellt någon typ av utsirning eller avslut till spiskonstruktionen eller ugnen.

Fyndmaterialet från huset speglar en omfattande verksamhet som funnits på gården och som innefattar åkerbruk, djurhållning, bakning och smide. Antalet fyndnummer uppgår till ca 450 poster.

Den fossila åkermarken och landskapet kring Bollarpshuset
 Åren 2000 och 2009 karterades den fossila åkermarken kring Bollarpshuset. Inom ett två hektar stort område kunde ca 0,6 hektar åkermark identifieras. Det är troligt att Bollarps åkermark ursprungligen varit mer omfattande och att den i väster

överlagras av torpet Lövhults odlingsmark som präglas av kraftiga terrasser, helt stenröjda ytor och karakteristiska torprösen (Wilzén 1998: 122–125).³ Bollarps åkerytor var anpassade till områdets skiftande topografi. Bollarp ligger mycket högt, ca 290–310 m ö.h. Bebyggelsen och odlingsmarken ligger i en svacka omgiven av bergsknallar och skogsbeklädda höjdparter. Längst ner i svackan, eller skålningen, rinner en bäck omgiven av översilningsvegetation. Kring bäcken bör gården ha tagit sitt madhö. Från bäcken stiger terrängen upp mot Bollarpshuset och åkermarken på ömse sidor.

Det förefaller som om Bollarps totala åkermark uppgår till mellan 1,2 och 2 tunnland. Bollarp var övergivet när den geometriska jordeboken upprättades för Vireda socken år 1642 och kom därför inte att karteras av lantmätare Peder Jonsson Duker. De tidiga geometriska kartorna är annars den bästa källa vi har vad gäller åkerareal kring 1600-talets mitt. Under perioden ca 1550 till 1620 skedde en agrarstrukturell förändring i stora delar av norra Småland i och med övergången från ett odlingssystem utan regelbunden träda, ensäde, till ett odlingssystem med regelbunden träda i tresädesrytm inom ett tregårdssystem (Vestbö-Franzén 2004). De gårdar i Norra Vedbo härad som fortfarande kring år 1640 praktiserade ensäde var de som under 1500-talet tagits upp som nybyggen. En genomgång av sex nybyggen (ett åttondels- och fem fjärdedelshemman) i Vireda och Havrida socknar som karterades 1642 visar att samtliga praktiserade ensäde och att årligt utsäde i snitt var 1,7 tunnland.⁴ Bollarp verkar således med sina 1,2–2 tunnland ligga kring genomsnittet.

Strax norr om Bollarpshusets norra vägg togs jordprover till makrofossilanalys. Tanken var att området närmast huset hade använts till kålgård eller till odling av

3 Lövhult var ursprungligen ett husartorp som var beläget centralt i Kieryds by. Omkring 1810 flyttades dock husen från Kieryd och upp till Bollarp varefter torpet kom att betecknas som Lövhult i källorna. Torpet var bebott fram till ca 1960. Vid 1990-talets mitt stod fortfarande huset på platsen, fast i insjunket skick. Resterna efter en ladugård med ränne fanns lite söder därom. Sedan 1995 har de flesta spåren efter Lövhult suddats ut till följd av skogsbruksmaskinernas framfart på platsen. T.ex. har en vändplan täckt över den stensatta källa som en gång försåg Bollarp och sedan Lövhult med vatten och det stenbyggda ladugårdsrännets har raserats. Lövhults kallmurade jordkällare är imponerande välbyggd och finns fortfarande intakt på platsen.

4 Vireda socken: ¼ Nyemålen 2,75 t, ¼ Målahult 1,5 t 1/8 Åremålen 0,5 t Havrida socken: ¼ Lövviken 1,5 t, ¼ kråketorp 2 t, ¼ Gåremålen 2 t.

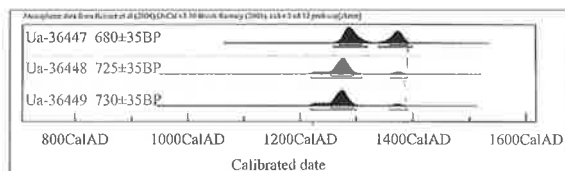

Fig. 6. ¹⁴C-dateringar från röjningsröset strax intill Bollarpshusets nordöstra hörn. Dateringarna speglar odlingsaktivitet under perioden 1250–1390.

Figure 6. Radiocarbon dates from the clearance cairn just beside the north-east corner of the Bollarp house. The dates reflect cultivation activity in the period 1250–1390.

köksväxter. Provet togs fem centimeter ner i matjorden under de nerrasade stenmassorna från spismuren. Ytterligare prov togs i ett röjningsröse beläget strax öster om husets norra vägg. Proverna analyserades av Mats Regnell vid Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi vid Stockholms universitet. Inga fröer eller växtdelar från köksväxter kunde påvisas men däremot två sädeskorn. Träkolsfragmenten från röjningsröset och den röjda ytan bakom huset var olika till strukturen. Träkolet i den röjda ytan bar spår av erosion som pekade mot att jorden hade trampats eller rörts om som vid ärjning. Denna typ av fragmentering fanns inte i kolet från röjningsröset. I övrigt fanns enstaka granbarr i samtliga tre prover som analyserades. Gran växer fortfarande kring Bollarp, även om den i dag är planterad. Dock kan det konstateras att matjorden inte har podsolerats utan består av en kraftig, mullhatig brunjord med ett djup på mellan 10 och 25 cm. Det är utifrån analysen sannolikt att ytan strax bakom huset har varit åker. Att inte mer material hittades är tämligen typiskt för denna typ av sentida odlingsytor (muntlig uppgift: Mats Regnell).

Röjningsröset, som var beläget en och en halv meter norr om husets nordöstra hörn, skulle bjuda på en överraskning. Stenmaterialet i röset var uppkastat kring ett större jordfast block som var fem meter i diameter och 0,4 meter högt. Mellan den täta stenfyllningen i röset fanns packad jord som antydde flera odlingsfaser. Stenlagret över rösets bottenskikt antogs representera den äldsta odlingsfasen på platsen och här togs fem kolprover varav tre av proverna skickades in till Ångströmlaboratoriet och dateringen var tämligen enstämmig. Odlingsfasen hade inträffat mellan ca 1250 och 1380 e.Kr. (kalibrerade värden, se fig.6).⁵

⁵ Ångströmlaboratoriet, Tandemlaboratoriet nr: Ua-36447, Ua-36448, Ua-36449

Det bör inte dras för stora växlar på dateringar från ett enstaka röjningsröse, men tillsammans med Bollarps äldre kamerala beteckning som utjord är det sannolikt att en medeltida gård har funnits någonstans i området och att man under 1500-talet har tagit upp odling i det som varit äldre åkermark. Den nya husgrund som just har börjat undersökas sydöst om Bollarpshuset kan möjligen också knytas till en äldre bebyggelsefas, men det skall framhållas att inget daterbart material har framkommit i den nya husgrunden.

Fosfater och sopor

Under 2008 genomfördes en fosfatkartering i ett ca 100 x 50 m stort område kring husgrunden. Proverna togs med fem meters mellanrum i ett rombmönster. Provswaren visade på stora skillnader i antalet fosfatgrader nordväst och sydost om Bollarpshuset. Snittvärdet låg på 57 P°. Sydväst om huset fanns koncentrationer av höga värden i ett område som närmast kan betraktas som ett gårdsplan. Värdena låg här mellan 100 och 199 fosfatgrader och ett prov på 300 P° har troligtvis prickat Bollarps gödselstad. Nordväst om huset var värdena låga (fig. 7). Eftersom det inom hela det fosfatkarterade området fanns fysiska lämningar efter fossil åkermark torde det stå klart att det inte är fosfater från påförd gödsel som har bidragit till de höga värdena, utan att de speglar bebyggelse, rimligen bland annat fähus i området sydost om Bollarpshuset.

År 2010 togs provgropar upp i form av enmetersrutor i området med de högsta fosfatvärdena. I en av groparna kunde snart konstateras att en syllstenrad var belägen och en vinkelrät stenrad kunde iakttas som i nuläget tolkas som en rumsindellare. Intill syllstensraden kunde resterna efter en nerplockad eldstad konstateras. Kol, sot och bränd lera framkom i samma kontext som i Bollarpshuset, vilket antyder att vi har börjat gräva i ytterligare ett bostadshus. Vi kan ha prickat det medeltida Bollarp, men det får 2011 års utgrävningar utvisa (fig. 8).

Strax utanför Bollarpshusets östvägg kunde ett kulturlager som närmast får betecknas som en soptipp identifieras. I den feta och sotiga matjorden tillvaratogs de två bitarna från trefotsgrytan, några bitar glas samt 230 gram ben, obrända och brända. Soptippens avgränsning åt söder och sydost är ännu inte klarlagd. Det som framför allt deponerades på soptippen var eldpåverkad lera och lerklining.

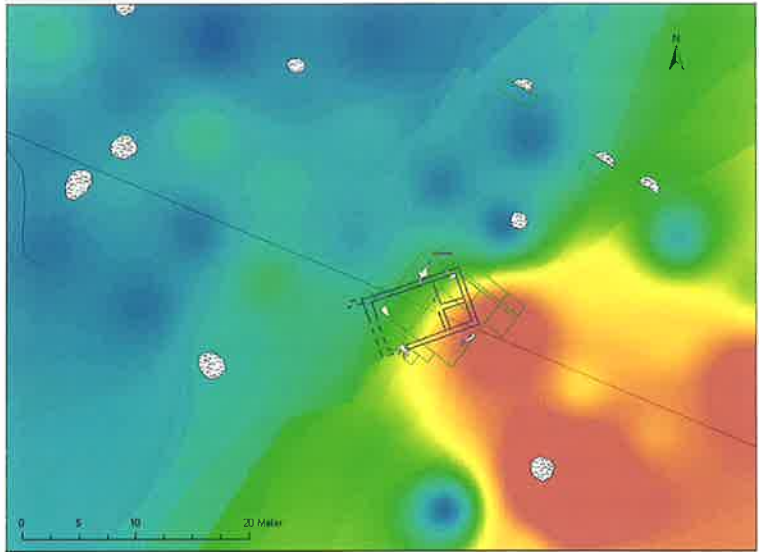

Fig. 7. Fosfatvärden kring Bollarpshuset.

Figure 7. Phosphate values around the Bollarp house.

Fig. 8. Del av en syllstensrad och en vägglinje samt stensamlingen som utgör botten av en bortplockad spis från det nya hus som framkom vid utgrävningarna i Bollarp 2010. Foto: Ådel V. Franzén.

Figure 8. Part of a row of sill stones and the line of a wall, and the collection of stones that formed the base of a removed fireplace from the new house that was found by the excavations at Bollarp in 2010. Photo: Adel V. Franzén.

En angelägenhet för framtida grävningar är att avgränsa soptippsområdet och undersöka den totala ytan för att få en helhetsbild av mängden skräp som deponerats under den hundraårsperiod som Bollarpshuset var bebott.

Liv och verksamhet i Bollarp under åttio år

Som preparat är Bollarp spännande. Det omfattar en klart avgränsad period om ca 80 år från 1550 till ca 1620. Fyndmaterialet speglar framför allt det sena 1500-talet där bitar efter passglas och fragment av en trefots gryta kan sägas vara de bäst daterande fynden (fig. 9). Ett fyrapenningsmynt slaget på Svartsjö mellan 1546 och 1550 hittades i botten av spisen i dess södra del. Utifrån myntets läge är det möjligt att det hade murats in i spisens basparti som ett lyckomynt, men det kan lika gärna ha tappats rakt framför spisen och trampats ner i golvet. Bollarpshuset har fungerat som bostadshus för ett hushåll som bör ha bestått av en kärnfamilj, tidvis utökad med någon ur den äldre generationen och kanske en dräng, piga eller inhyses. Det är framför allt två aktiviteter vi kan se speglade i husets konstruktioner och i husets fyndmaterial, det ena är bakning och matlagning, det andra är efterarbete av föremål smidda i en smedja som bör ha legat i Bollarpshusets närmaste omgivning och som återstår att identifiera.

Ugn och brödbak

En viktig dateringsfaktor utgörs av spisens konstruktion. Spisen mynnade i en öppen spis utåt rummet och i en bakugn i köket. Röken har letts upp genom en skorsten. Spiskonstruktionen låg mot norrväggen där man tydligt kan se spisens norra avgränsning något indraget från syllstensraden. Den knuttimrade ytterväggen har således legat utanpå spisens norra vägg.

I köket mynnade spisen i en bakugn, troligen med en ugnslucka av järn. Trots att hela spismurskonstruktionen var nerrasad gick det att identifiera dels spisens bakyta eller bottenhåll där man lagt in det som skulle bakas eller stekas, dels det kupolformade valvet som var kraftigt intryckt. Mellan valvet och bottenplattan fanns ett hårt lager med bränd lera efter tätningsmaterialet i kupolen samt efter ugnens bottenhåll som varit beklädd med lerklining (fig. 10). Framför ugnens mynning

Fig. 9. *Två bitar av en trefots gryta är den enda keramik som hittills framkommit i materialet. Troligen speglar detta utnyttjandet av den allorstädes närvarande resursen trä som har använts till kärl och förvaring. Till kokkärl kan man förutom trefots grytor ha använt järn. Fynd nr 105 och 193. Foto: Göran Sandstedt, Jlm.*

Figure 9. *Two pieces of a three-footed pot are the only examples of pottery hitherto found in the material. This probably reflects the use of wood, that ever-present resource, for vessels and storage. Cooking could have been done with iron vessels as well as three-footed pots. Finds no. 105 and 193. Photo: Göran Sandstedt, Jlm.*

syntes en intressant struktur i golvet, nämligen en nertrampningsyta, ca 0,8 m i diameter och lika djup. Denna nertrampning har tillkommit genom arbete vid ugnen. Innan bröd eller annat som skulle gräddas lades in i ugnen avlägsnades sot och kol från uppvärmningen. Med detta material följde även bränd lerklining som släppte från ugnshällen eller kupolen. En del deponerades på husets avfallshög, men en hel del hamnade på det trampade jordgolvet och trampades successivt ner i ytan. Snarare än hela bitar bränd lera var den närmast seg och tuggummiaktig i konsistensen, uppblandad med sot och kol men med den karakteristiska orangerosa färgen som präglade övrig bränd lera och lerklining. Med tanke på nedtrampningsytans djup på ca 80 cm bör en tillväxt på ca 1 cm om året ha skett.

Ugnens konstruktion bör ha varit ganska ny för denna del av Småland vid

Fig. 10. Spismursrösets norra del. Spisens norra avgränsning ligger lite indragen från väggen. I bildens framkant ses själva bakytan och ovanför den, i profilen, del av den inrasade kupolen.

Figure 10. *The northern part of the collapsed baking oven. The northern limit of the oven is retracted a little way from the wall. At the front of the picture one can see the actual baking surface and above it, in profile, part of the collapsed dome.*

1500-talets mitt. Den är gjord för att grädda jäst bröd bakat på råg eller blandsäd bestående av råg och korn.⁶ Rågens genomslag som sädesslag i denna del av Småland kan dateras till perioden ca 1520–1600 i takt med att rågbrödet fick allt större spridning inom det matkulturella komplexet (Vestbö-Franzén 2004:117–ff). För att kunna grädda jästa brödlevar behövdes ugnar där värmen kunde hållas jämn kring hela brödet och inte bara kom underifrån. I de överbyggda ugnarna gräddades framför allt jäst bröd av knäckebrödstyp, ett förrådsbröd som höll sig länge och därför inte behövde bakas så ofta.

6 De enda sädesslag som jäser är vete och råg, medan bröd på korn eller havre antingen blandades upp med jäsbara sädesslag eller bakades ut som ojästa tunnbröd. Till detta behövdes ingen överbyggd ugn, utan detta bröd kunde gräddas på hållar.

Järn och smide

I och i nära anslutning till Bollarpshuset tillvaratogs 800 gram järnföremål, identifierbara och oidentifierbara. Till detta kommer två bottensköllor av smidesslagg (muntlig uppgift: Gert Magnusson). Hästkosöm, nitar och spikar dominerar i materialet. Av större föremål kan nämnas minst sju knivar (fig. 11), en ljushållare, beslag och hakar samt ämnesjärn i form av rektangulära 5 x 3 x 0,5 centimeter stora stycken eller upp till 20 centimeter långa tenar. En pincett med uppböjda skänklar har troligen varit en hållare för en degel (fig. 12). Fyndens spridning är tämligen jämnt fördelad över det större rummet. Däremot är antalet järnföremål, identifierade liksom oidentifierade föremål, få i kök och kammare.

I ett hushåll har man givetvis använt sig av järnföremål som knivar och ljushållare. Beslag, haspar och hakar bör ha funnits i eventuella skåp och på kistor. Spikar och nitar kan ha ingått i huskonstruktionen. Däremot kan man fråga sig vad det stora antalet hästkosöm gör inne i ett bostadshus, liksom delar av hästskor. Bitar av slagg och två bottensköllor från smidesverksamhet återfanns vid husets södra del. Framför allt antyder bottensköllorna att man bedrivit smidesverksamhet i Bollarpshusets närhet. Det är uteslutet att huset varit en smedja. Vardagsföremålen, köket och bakugnen pekar allt i riktning mot bostadshus. Endast tre bitar slagg har hittats i huset. Bottensköllorna bör ha haft en praktisk funktion som underlag för något eller som leksaker. Den stora mängden tappade järnföremål vittnar troligen om att en viss efterbearbetning av föremål har skett i huset, främst i form av ytbearbetning och slipning av eggar. För detta talar de tio sandstensbrynen som återfunnits hela eller som fragment i huset eller på soptippen (fig. 13). Det är sannolikt att en eller flera av generationerna i Bollarp varit smeder. Man har även varit bonde, men hur har förhållandet varit mellan de två verksamheterna? Framställde man enbart järnföremål för det egna hushållet eller för en marknad? De många knivarna och hästskofragmenten an-

Fig. 11. Flera knivar har påträffats i Bollarpshuset. Fynd nr 398.
Foto: Göran Sandstedt, Jlm.

Figure 11. Several knives have been found in the Bollarp house. Find no. 398.
Photo: Göran Sandstedt, Jlm.

tyder att defekta föremål, eller föremål som inte var av den kvalitet att de kunde utbjudas på en marknad istället användes i det egna hushållet. Mindre tenar och ett par större plåtformade bitar av ämnesjärn talar också för att smidesverksamhet bedrivits på gården. Man har även tappat och trampat ner järnföremål i ett jordgolv som med jämna mellanrum påfördes barr eller löv som täckningsmaterial. I ett illa upplyst rum med plats för hushållets alla verksamheter bör risken för att tappa mindre föremål och trampa ner dem vara stor.

Det tycks således angeläget att hitta den smedja som funnits till gården. Strax utanför norrväggen hittades ett område där flera bitar av järnmalm av sjömalmsstyp påträffades. Kan här ha stått en utbyggnad eller bod som användes som upplag för sjömalm? I så fall bör även en blästerugn för järn ha funnits i närheten. Än så länge har inte inventeringarna i bollarpsområdet resulterat i fynd av slaggansamlingar eller liknande, men arbetet med detaljinventeringar och provgrovsgrävningar kommer att prioriteras åren framöver.

Om smidet enbart varit till för husbehov eller om man producerat järnföremål för en marknad är svårt att avgöra. Ett mycket bra jämförelsematerial till Bollarp finns i den gårdsenhet som grävdes ut av Smålands museum vid Markaryd år 2002 (Åstrand 2007). Gården var belägen i en landskaplig kontext som klart påminner om Bollarp. Markarydsbygden är ett område som fram till för några år sedan sågs på som kolonisationsområde under främst 1500- och 1600-tal. Resultaten från de arkeologiska undersökningarna speglade en gård, bebodd mellan ca 1200 och 1400 där man bedrivit en omfattande järnhanteringsverksamhet. Dels har man framställt järn som troligen sålts vidare för bearbetning, dels har man bedrivit smide på gården. Flera kilo järnföremål och slaggrester hittades i själva bostadshuset.

I Bollarpshuset som var i bruk under ca åttio år hittades ca 800 g järn. I Markarydshuset som var bebott i ca 200 år framkom ca 2,6 kilo järn.

Fig. 12. Pincett eller hållare. Fynd nr. 400. Foto: Göran Sandstedt, Jlm.

Figure 12. Tweezers or holders. Find no. 400. Photo: Göran Sandstedt, Jlm.

Fig. 13. Sandstensbrynen, ofta fragmenterade eller kraftigt nednötta, hittades i och vid Bollarpshuset. Fynd nr 537 och 540. Foto: Göran Sandstedt, Jlm.

Figure 13. Sandstone whetstones, often fragmented or badly worn, were found in and beside the Bollarp house. Finds no. 537 and 540. Photo: Göran Sandstedt, Jlm.

Vilket skulle betyda att ca 100 resp 130 gram järn har tappats och trampats ner i golvet under en tioårsperiod, en mängd som när man slår ut det på en längre tidsperiod inte blir så osannolikt stor. Icke desto mindre bör man, utifrån sammansättningen av järnföremålen och tolkningarna av materialet från Markarydsgården, se det som sannolikt att man i Bollarp har bedrivit smide även för avsalu.

Vad benen berättar

Totalt har 337 g ben tillvaratagits i Bollarp, de flesta har hittats i soptippen. Att detta utgör ett mycket litet urval av alla djur som har funnits på gården, slaktats och ätits där, säger sig självt. Närmare undersökningar av soptippen kan i framtiden ge oss bättre inblick i boskapens sammansättning och betydelse.

Artbestämda fragment kom främst från kroppens köttfattiga delar, framför allt från kraniet. Majoriteten av dessa fragment visade huggskador som kan förklaras som tillkomna vid slakt eller vid råmaterialsinsamling för ben till t.ex. hantverk.

Artbestämning kunde göras på 166,5 g av materialet (Svahn 2009). Ben från

nötboskap dominerar med 52% följt av får/get 40%, gris 6% och slutligen häst 2%. Från nötdjuren dominerar tänderna i analysmaterialet, medan horn helt saknas. Osteologen Joakim Svanh tolkar detta som att horn var ett viktigt material som kunde användas till flera olika saker och därför togs tillvara. Kan man tänka sig att horn från nötboskap kan ha använts för skaffning av de smidda knivarna?

Tänderna visar spår efter slakt i form av hugg, skärning eller sågning. P.g.a. materialets fragmentering och begränsade omfång kunde ingen könsbestämning av nötboskapen göras.

Vad gäller får och get gör Svahn en intressant observation. De fragment som finns tyder på hemmaslaktning. En del av benen är från köttrika delar av djuret, men intressant är att ben från skinka och lårben saknas. Enligt Svahn kan detta tolkas så att fårholen, den finaste delen av fåret, t.ex har använts som skatteper sedel eller som betalningsmedel. En tand från en get visar att även getter funnits i Bollarp. Vad gäller fragmenten av svin visar de att vildsvin kan uteslutas, det är således vanliga grisar som har bökat omkring Bollarp (Svahn *ibid*).

Könens arbetssfärer och de materiella avtrycken.

Var kommer barnen in?

Bollarpshuset har bebotts av ett hushåll bestående av kvinnor, män och barn. Utan att gå in på diskussionerna om kvinnors och mäns göromål, genusordning eller gender i det äldre bondesamhället – det får helt enkelt inte plats i denna artikel, men kommer att fördjupas vid ett senare tillfälle – kan konstateras att en sfär för kvinnors och en sfär för mäns göromål kan definieras i Bollarpshuset. Det kan vidare konstateras att det är mannens hantverk, smidet, som har genererat de flesta föremålen i Bollarpshuset. Därmed syns också männens verksamhetsområde: smidet, bäst i materialet. Järn är ett tämligen beständigt material om det får ligga i jorden, slagg förändrar knappast form över tiden.

Icke desto mindre är Bollarp en av de platser där vi mest konkret även kan få syn på kvinnornas arbetssfärer. Även om brödet äts upp och ylletyget slits ut har vi spiskonstruktionen, nertrampningsytan, fragment av matlagningskärl samt två sländtrissor som fysiska lämningar efter kvinnors göromål (fig. 14). En av gräv-

ningens sista dagar år 2009 hittades en bärnstenspärla nära den öppna spisen. Den kan vara från ett halsband som någon av kvinnorna burit vid högtidliga tillfällen, eller från ett radband.

En kategori som oftast missas i det arkeologiska materialet är barnen. Antingen för att de inte syns eller för att man inte tolkar föremål som leksaker eller på annat sätt knyter dem till barnens föremålsvärld. Åtminstone två generationer barn har funnits i Bollarp. Dessa barn har lekt med leksaker gjorda av trä eller andra förgängliga material. Icke desto mindre fanns det föremål bland fynden i Bollarp som fick oss att tänka utöver de vanliga kategorierna man, kvinna, smide, brödbak, spinnande etc. Det handlade framför allt om ovanligt fina och färggranna stenar, kulformade eller rundade. Två stenkulor av ungefär sammas storlek som de kulor barnen leker med i dag, tolkades som leksaker, liksom en bit rosenkvarts med rundade sidor och som bar präge av "handnötning". De två halva hästskorna kan mycket väl ha utgjort leksaker, liksom flera av de mindre järnföremålen som antingen gått sönder vid smide eller efterbearbetning eller

Fig. 14. De två sländtrissorna av sandsten som hittades i Bollarpshuset. Fynd nr 534 och 431.
Foto: Göran Sandstedt, Jlm.

Figure 14. The two spindle whorls of sandstone that were found in the Bollarp house. Finds no. 534 and 431. Photo: Göran Sandstedt, Jlm.

varit av sämre kvalitet och därför inte kunnat bjudas ut på en marknad. Eftersom misslyckade smidesföremål troligen smältes ner igen, är det osannolikt att söndriga hästskor, som ändå innehåller en hel del järn skulle ligga oanvända, om de inte just fick en sekundär roll. Medan knivar och andra redskap av sekunda kvalitet kunde användas i det egna hushållet, fanns troligen en del järnskrot som kunde användas av barnen i deras lekar. Givetvis blir detta spekulationer, men det är osannolikt att barn genomgående är osynliga i det arkeologiska materialet. Det gäller att leta bland de fynd som är svåridentifierbara, som inte har en given funktion i sammanhanget eller som påminner om de leksaker barn lekt med i alla tider intill plastens och elektronikens genombrott.

De små gårdarnas produktionsförhållanden

Betoningen av spannmålsskördarnas roll som den viktigaste variabeln i det gamla bondesamhället har på senare år kommit att ifrågasättas, åtminstone för de områden som låg utanför jordbrukets centralbygder. En successiv igenläggning av åkermark från medeltid och framåt i delar av Halland har beskrivits av ekonomhistorikern Lennart Andersson Palm (Bl.a. Palm 1998: 13–81). Smörprisernas relativt stabila nivå över spannmålspriserna gjorde det lönsamt att byta smör mot spannmål (ibid) och en regional specialisering med ett utbyte mellan olika under- och överskottsregioner kan påvisas från medeltid och framåt. I all äldre forskning betecknas de ickeagrara sysslorna följaktligen som binäringar. Men att man även i mycket marginaliserade jordbruksområden har odlat sin åker och skördat sitt hö handlar framför allt om att man som bonde med åker hade en inträdesbiljett till landskapets andra nyttigheter, såsom utmark och skog. Till detta kommer identiteten som bonde; den odlade åkern var ett bevis på att man ägde eller arrenderade jord och detta utgjorde en skiljelinje mot de människor som inte hade tillgång till jord. Att tionde erlades i spannmål och att räntan till stor del bestod av spannmål pekar givetvis mot åkermarkens centrala betydelse som markresurs, men var den överallt den viktigaste ekonomiska resursen? Spannmålsodlingens roll i Småland skall inte förringas. Den ovan omtalade förändringen av odlings-system i östra delen av Jönköpings län från ett system utan regelbunden träda till ett system med regelbunden träda som skedde mellan 1550 och 1620 visar att man

lagt ner ekonomiska resurser och arbete på att förbättra odlingsbetingelserna och integrera höstrågen i inägorna (Vestbö–Franzén 2004). Icke desto mindre var det smöret och oxarna som var Smålands viktigaste ekonomiska resurs.

Intressant i sammanhanget är dock att de nybyggen som etablerades kring 1550 inte införde tresäde på sina åkrar. Som ovan visats har man kvar ensädet när de första kartorna upprättas kring 1640 (Vestbö–Franzén 2004). Det blir därför lätt att tolka dessa gårdar, som oftast åsattes ett hemmanstal på $1/8$ – $1/4$ som primitiva, fattiga och marginella och som beroende av binäringar för att kunna betala pålagor och ev. byta till sig spannmål. Binäring eller bisyssla ger då en bild av något som sköts vid sidan om och som ger en extrainkomst vid sidan om en huvudsaklig inkomstkälla och denna inkomstkälla har i allmänhet identifierats som åkerbruket eller åkerbruket tillsammans med boskapsskötseln.

Skall vi betrakta Bollarp som en fattig gård i marginalen där tre generationer bondehushåll har hankat sig fram med svälten som närmsta granne? Åkerarealen har varit begränsad och vi vet inget om korntal och skördeutfall. Det kan dock konstateras att den kraftiga brunjordprofilen och de goda dräneringsförhållandena bör ha påverkat jordbruksförutsättningarna positivt. Vidsträckta områden har kunnat användas till äng och bete och i kartan från 1740 ser vi att det är just som ängsmark och beteshagar området har använts etthundra år efter att jordbruket i Bollarp lades ner. Förutsättningarna för boskapsskötsel har varit mycket mer gynnsamma i Bollarp än i de mer sammanhängande jordbruksområdena inom Norra Vedbo härad där mulbetet betecknas som ringa och nödortfikt mellan 1550 och 1650 (Vestbö–Franzén 2004:183–192). Utan den arkeologiska undersökningen och de skriftliga källorna hade vi troligen tolkat Bollarp som ett litet jordbruk i marginalen som övergavs till följd av dåliga odlingsförhållanden.

Med det arkeologiska materialet, de naturvetenskapliga analyserna och analyserna av de skriftliga källorna har dock tolkningsutrymmet vidgats och då framträder en annan bild av Bollarp. Till exempel utgör bostadshuset, med sin kraftiga spismurskonstruktionen med bakugn, en byggnad som är byggd för att stå ett tag. Stenarna som ingår i spismurskonstruktionen är noga utvalda och en del tuktade och tillhuggna. Fynden i huset omfattar även statusföremål som glas, utsmäckningar som det fiskformade hänget eller bärnstenspärlan. Vid anläggandet av spisen murade man (troligen) in en lyckoslant. Benmaterialet visar att man har

haft får, nöt och svin som slaktdjur. Eftersom Bollarp lämnades i ordnade former togs alla värdeföremål med vid flytten, det vi hittar är alltså det man medvetet har lämnat eller tappat. Intressant är att så många järnföremål har lämnats kvar. Knivarna och hästkosömmarna kunde ju smältas ner och smidas om. Istället har defekta föremål kommit till användning i hushållet och man har inte bemödat sig med att plocka med sig alla järnföremål som fanns i huset när man flyttade. Vad som kan tyckas förvånande är bristen på keramik. Endast två fragment av samma kärl, en trefotsgröta, har hittats. Beror detta på fattigdom eller på det faktum att man levde i en träkultur där vardagsföremålen gjordes av trä snarare än av lera och där grytor gjöts snarare än drejades? Eftersom vi har ett så litet jämförelsematerial vad gäller denna period på den småländska landsbygden kan inga vidare slutsatser dras när det gäller avsaknaden av keramik i fyndmaterialet. Utgrävningar i Jönköpings stad från 1500- och 1600-talslager visar på en utpräglad urban keramikultur. Men även här kan jämförelser göras med den undersökta skogsgården från medeltid i Markaryd. Även om keramikmaterialet här uppgick till 400 gram kan mängden anses för tämligen blygsam med tanke på den keramikultur som samtidigt blomstrade i städerna.

Även om någon smedja ännu inte identifierats i Bollarp, kan det utifrån fynden konstateras att smide bedrivits på gården. De två botten-skållorna av smideslagg talar sitt tydliga språk, samt alla de järnföremål som fanns i bostadshuset och som tyder på att en efterbearbetning har skett här. När det gäller smeder betonar ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd det faktum att smederna hade en tung och stationär utrustning och inte på samma sätt som skomakare eller skräddare kunde cirkulera med sitt hantverk (Gadd 1997:229–238). Smidet räknades till specialhantverk och Gadd påpekar att även om smideskunskaperna var spridda i det äldre bondesamhället kunde en vanlig bonde troligen inte smida knivar, yxor eller andra relativt avancerade redskap eller föremål (Ibid). Att sätta upp en smedja bör ha varit ett kostsamt företag, vilket antyder att man under den första generationen i Bollarp upparbetat ett visst investeringskapital, om man inte haft med sig det från början.

Det finns ingen grund för att å andra sidan påstå att familjerna som bodde i Bollarp var rika och välmående. Icke desto mindre är det ett faktum att flytten till Sättra, en gård belägen i Norra Vedbo bästa jordbruksbygder utmed Svartån, var

ett uppköp. Detta måste ses som ett kliv upp på den sociala stegen. Speglar detta ett ackumulerat ”sparkapital”?⁷

Det förefaller som om Bollarps försörjningsstrategi har vilat på två ben, det ena är smidet, det andra boskapsskötseln. Smidesverksamheten bör, utifrån fyndmaterialet, tolkas som omfattande och som mer än enbart en binäring. Efterbearbetning av smidda föremål har tydligen skett i bostadshuset, vilket bland annat antyds av de många brynena som indikerar att man slipat upp eggarna på knivar och andra föremål, troligen inför försäljning.

Boskapsskötselns roll speglas i Bollarpshusets omgivning. Mellan en ödegårdsperiod som bör ha infallit mellan ca 1400 och 1550 samt fram till tiden för släthultsböndernas övertagande av utjordsområdet ca 1630 förefaller utjordens mark ha använts extensivt, eventuellt för svedjeodling, skogbete- och täkt, jakt, och fiske i Öasjön. Tillgången till markresurser för ängs- och betesmark var således omfattande när gården Bollarp etablerades. Kartan från 1740 som upprättades 120 år efter att man flyttat från gården visar att området då åter var hävdad mark till Släthult och Kieryd där gårdarna hade sina särhågnade hagar och ängar. Området övergick således inte till utmark eller skogsbetesområde.

7 Om Lasse i Sättra är identisk med Lars Jönsson från Bollarp hade han år 1620: 7 stutar, 10 kor, 3 kvigor 24 får, 3 ston och en fåle samt utsäde på 10 t^l åker och 3 skäppor på svedjeland. Denna gård var skattegård 1620 och det är sannolikt att Lars Jönsson i såfall har haft förköpsrätt till gården via släktskap med säljaren.

Tre gånger Bollarp.

Om landskapsdynamiken och de regionala försörjningsstrategierna på det småländska höglandet

Sammanfattningsvis kan konstateras att Bollarp är beläget högt upp på et småländska höglandet i ett område som i dag är tämligen otillgängligt och där markanvändningen i dag styrs av skogsnäringsens behov. Området har tidigare varit bebott och brukat under tre perioder:

1. Under medeltid fram till den senmedeltida agrarkrisen. Från denna period finns ¹⁴C- dateringar från odlingslämningar som faller inom perioden 1225 och 1380 samt ett gårdsnamn och en kameral utjordsstatus. Fosfatkarteringen och de arkeologiska undersökningarna 2010 visar att ytterligare bebyggelse finns i Bollarp. Vi vet ännu inte om det nya huset är från medeltiden.
2. Mellan 1550 och 1620 då tre generationer bebott en mindre gård. Delar av denna har undersökts arkeologiskt och behandlas i denna artikel.
3. Perioden 1810 till 1959 då soldattorpet Lövhult fanns på platsen.

Området har således varit den markreserv dit man expanderat i tider av demografisk och ekonomisk uppgång. I mellanperioderna, då området inte varit bebott, har det ingått i de näraliggande gårdarnas resursområden. Det finns en avläsbar dynamik i landskapets fysiska strukturer liksom i det äldre kartmaterialet. Eftersom området kom att bli föremål för ägarkonflikter under en period av ca 150 år finns även en rätts-historisk dokumentation över vilka människor eller institutioner som över tiden har haft makten över eller ekonomiska intressen i utjorden. I detta dokument kommer en av de som bodde på Bollarp fram till ca 1620–1630, Lars Jönsson, till tals.

Fyndmaterialet från gården i Bollarp som ägde bestånd mellan ca 1550 och 1620 tyder på en tillfredsställande materiell standard. Dock har den uppmätta åkermarken varit liten och den odlingsbara marken har begränsats av topografiska faktorer. Det framgår dock att man på gården bedrivit smidesverksamhet och framställt föremål för avsalu. De rumsliga förutsättningarna för boskapskötsel har varit mycket goda. Det är tydligt att den så kallade binäringen här, liksom på andra ställen i småländsk skogsbygd, har varit den kanske viktigaste ekonomiska inkomstkällan.

De ekonomiska modeller för relativt välstånd som historiker tidigare baserat på utsädet eller åkerns avkastning är således ganska obrukbara när de gäller området med det som vi lite slarvigt brukar benämna som ”binäringar”.

Framtida undersökningar i Bollarp

Förhoppningen är att Jönköpings läns museum tillsammans med skolan i Vireda och Vireda hembygdsförening skall kunna fortsätta undersökningarna under minst två veckor varje år. Detta är dock beroende på tilldelning av medel från framför allt Bomanska stiftelsen. Högsta prioritet i nuläget är att identifiera läget för gårdens smedja och att inventera vidare i området för att eventuellt kunna hitta belägg för övrig järnhantering. Vidare ämnar vi arbeta för att säkert kunna identifiera läget för det medeltida Bollarp. Fortsätta utgrävningarna i Bollarps- husets soptipp har också mycket hög prioritet. Vi skall fortsätta med provgröpar i området i och kring de högsta fosfatvärdena. Det är sannolikt att det här finns flera bebyggelseenheter, tillhörande dels ett medeltida Bollarp, dels den delundersökta gården från 1550-1620. I nuläget har en ny huskropp identifierats.

Vidare kommer större intresse att riktas mot den fossila åkermarken med undersökning av äldre åkerytor, röjningsrösen och terrasser. En pollenanalys bör genomföras i syfte att utröna områdets vegetationshistoria, men härtill saknas medel i nuläget.

En totalartering av de fossila odlingsspåren bör göras som även innefattar odlingsmark och bebyggelse för de yngre bebyggelseenheterna i området: torpen Lövhults samt det söder därom liggande Lilla Båhlarp. 🌿

Tack till

- antikvarierna Fredrik Engman och Anna Ödéén, Jönköpings läns museum.
- Ingemar Karlsson, ordförande i Vireda hembygdsförening samt alla medlemmar i hembygdsföreningen som varit med och grävt i Bollarp.
- Lärare Birger Karlsson och klass 6 i Vireda skola 2008.

Muntliga källor:

Gert Magnusson, docent i arkeologi, Riksantikvarieämbetet

Mats Regnell, FD i kvartärgeologi, Stockholms Universitet

Litteraturförteckning:

- Bååth, K. 1983. *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*. Lund.
- Gadd, C.-J. 1997. Jordbrukets binäringar. *Agrarhistoria*. (Red.) B. Larsson, M. Morell & J. Myrdal, s. 229–238.
- Larsson, L.O. 1970: Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. *Historisk tidskrift 1/1970*, s. 24–46. Stockholm.
- Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Nordiska museets handlingar 105. Stockholm.
- Myrdal, J. 1988. Bondebudget på 1500-tal och senmedeltid. *Medeltid*. (Red.) G. Vogel-Rödin, s. 137–141. Skövde.
- Myrdal, J. 1989. Jordbruk och jordäggande. En aspekt av sambandet mellan agrarteknik och samhällsutveckling i äldre medeltid. *Medeltidens födelse*. (Red.) A. Andrén, s. 35–49. Lund.
- Myrdal, J. 1999. Jordbruket under feodalismen 1000–1700. *Det svenska jordbrukets historia. Del II*. Stockholm.
- Myrdal, J. & Söderberg, J. 1991. *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm Studies in Economic History 15. Stockholm.
- Palm, L. A. 1998. Efterblivenhet eller rationell tidsavgränsning – frågor kring den västsvenska ensädet. *Ett föränderligt agrarsamhälle. Västsverige i jämförande belysning. Västsvensk kultur och samhällsutveckling*. Rapport nr 8, s. 13–81. Göteborg.
- Palm, L. A. 1993. *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 6. Göteborg.
- Palm, L. A. 1997. *Gud bevara utsädet! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäkenbol i Hallands skogsbygd 1760–1865*. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18. Stockholm.
- Swahn, J. 2009. Osteologisk analys. Bollarps gård. Aneby kommun. Småland. Osteologisk rapport (otryckt). Jönköpings läns museum.

- Vestbö-Franzén, A. 1997. Aspekter på odling. Jordbruk och odlingslandskap i Jönköpings län under förhistorisk tid och medeltid. *Det nära förflutna – om arkeologi i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 1997. (Red.) A-M. Nordström & L. Varenius.
- Vestbö-Franzén, A. 1998. Jordbruksutveckling och bebyggelsestruktur i Vireda socken med särskild betoning på perioden senmedeltid–1650. *Viredabygden II. En tillbakablick i tid och rum*. (Red.) J. Agertz, s. 16–37. Vireda.
- Vestbö-Franzén, A. 2002. (med bidrag av Golabiewski Lannby. M.) Odlingslandskapets organisation i Öggestorp, Rommelsjö och Axlarp. *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. (Red.) B.E. Berglund & K. Börjesson, s. 94–125. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, A. 2003a. Relationer, rum och resurser – eller från utjord till säteri i Vireda socken. *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet B 119. (Red.) U. Jansson, s. 187–210. Stockholm.
- Vestbö-Franzén, A. 2003b. Uttjorden Bällarp. En historia om landskapsdynamik och platsens dramatik. *Viredabygden III. Då var då – Nu är nu*. (Red.) J. Agertz, s. 56–72. Vireda.
- Vestbö-Franzén, A. 2004. *Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550–1700*.
- Meddelanden nr 132. Kulturgeografiska institutioner. Stockholms universitet. Stockholm.
- Widgren, M.1999. Is landscape history possible? Or, how can we study the desertation of farms? *The Archaeology and Anthropology of Landscape. Shaping your landscape*. (Red.) P.J. Ucko & R. Layton, s. 94–103. New York.
- Widgren, M. 1995. Var medeltidens jordbrukssystem uthålliga? Vägar till ett svar. *Miljö och livskvalitet under vikingatid och medeltid. Fem föreläsningar från ett symposium i Stockholm hösten 1990*. (Red.) G. Dahlbäck, s. 77–98. Stockholm.
- Wilzén, I. 1998. Husar- och soldattorp i Vireda socken. *Viredaboken II. En tillbakablick i tid och rum* (Red.) H.B. Verbalis, s 114– 198. Jönköping.
- Åstrand, J. 2007. *En medeltida skogsgård vid Markaryd*. Smålands museums rapport 2006:45.

Författarpresentation

Ådel Vestbö Franzén är antikvarie vid Jönköpings läns museum och Fil dr i kulturgeografi. Disputerade 2005 med avhandlingen: "Råg och rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700"

Utskrift 11

DET ELFTE NUMRET av Utskrift fokuserar på människan som aktör i landskapet – *landskaparen*. Vilka var de människor som arbetade i och aktivt formade landskapet under perioden yngre järnålder till nyare tid? Aktuella frågor i ämnet diskuterades vid konferensen Landskaparna, som anordnades i november 2009 på Smålands Museum i Växjö. Konferensen samlade skandinaviska forskare från olika discipliner – främst arkeologer, historiker och kulturgeografer som aktivt arbetat med landskapet som tema. Elva av inläggen från sessionerna Landskaparna, Regionala strategier, Dynamiska landskap samt Land och stad, har skrivits om till artiklar och presenteras inom ramen för detta nummer.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN 1102-7290